

Het Aardappeloproer in 1917

Tijdens de Eerste Wereldoorlog, in de zomer van 1917, was Amsterdam een belegerde stad. Politie, marechaussee en militairen werden in de volksbuurten ingezet tegen de bevolking die zich een toegang bevocht tot de in de winkels en pakhuizen aanwezige voorraden levensmiddelen (aardappelen). De plunderingen leidden in de Jordaan en op de Oostelijke Eilanden tot heftige confrontaties. Op de Oostelijke Eilanden weigerden militairen het bevel met scherp op de menigte te schieten uit te voeren. De weigeraars werden voor de Krijgsraad gebracht. De schrijfster interviewde de betrokkenen bij het aardappeloproer. Een verslag hiervan is te zien in de tentoonstelling *Verre van vredig, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*.

Kroniek van het Aardappeloproer, juli 1917

De Amsterdamse volksbuurten Jordaan en Oostelijke Eilanden zijn door bruggen met de stad verbonden: de Jordaan met zeven en de Oostelijke Eilanden met twee bruggen. Die bruggen markeren sinds het eind van de negentiende eeuw tot ver in de twintigste eeuw de grens tussen arm en rijk. Naarmate deze volksbuurten dichter bevolkt raakten, werden ze door de bewoners van de grachtengordel gemeden. Dat geografische isolement wordt vaak als hoofdoorzaak gezien van het feit dat de culturen in deze buurten zich zo anders ontwikkelden, maar in werkelijkheid was de armoede die er heerste een veel belangrijker oorzaak.

In de volksbuurten konden vooral de vrouwen geen kant meer op. Veel werksters en dienstbodes die zich dagelijks over de bruggen naar hun werk in grachtengordel spoedden raakten dat werk kwijt als gevolg van bezuinigingen. Hier dringt zich het beeld op van Breitners schilderij *Drie vrouwen op een brug* waarop deze volkswomen een zo prominente rol kregen toebedeeld dat delen van de gegoede burgerij daar aanstoot aannamen. Toen de schilder dit werkstuk in 1892 schonk aan de Vereniging tot het Vormen vaneen Openbare Verzameling van Hedendaagse Kunst te Amsterdam (voorloper van het Stedelijk Museum Amsterdam), werd het door het bestuur geweigerd. Niet om de kwaliteit maar om de voorstelling. Breitner schreef daarop een brief met het verzoek op dat besluit terug te komen: Want wat er voor aanstootelijks kan zijn in de voorstelling van drie vrouwen uit het volk op een brug aan de Prinsengracht in regen en wind zich naar huis spoedend gaat mijn begrip te boven.[1]

Rond 1900 besloten delen van de burgerij de erbarmelijke situatie waarin veel mensen leefden, aan te pakken. Maar ook uit de volksbuurten zelf kwamen organisaties voort die zich ten doel

stelden de leefomstandigheden te veranderen. Arbeiders spaarden dubbeltjes, waarmee zij eigen woningbouwverenigingen oprichtten. Rijk en arm waren het erover eens dat licht en lucht de belangrijkste ingrediënten waren om de toestand in de volksbuurten - met op binnenterreinen vaak een bebouwingsdichtheid van 100 procent - te verbeteren.[2]

Aan de gewenste veranderingen werd vormgegeven door - onder meer - de architecten van de Amsterdamse school. Maar de uitvoering van de meeste ontwerpen - zoals die van plan Zuid - werd stilgelegd. Aan alle ingezette ontwikkelingen kwam een bruut einde toen in 1914 de 'Grote Oorlog', zoals de Eerste Wereldoorlog indertijd werd genoemd, uitbrak. Juist de volksbuurten werden het hevigst getroffen door de gevolgen daarvan. De Amsterdamse sociaal-geneeskundigen B.H. Sajet en W. Polak vergeleken de levensstandaard van 1916 met die van vóór 1914 en sloegen alarm: De toename van sterftecijfers - met name van vrouwen en kinderen - is het directe gevolg van ondervoeding. De aan het eind van de negentiende eeuw op gang gekomen ontwikkeling om de levensstandaard van de allerarmsten te verbeteren, was in nog geen achttien maanden met tien jaar teruggezet. Stilstand was reeds achteruitgang, schreven Sajet en Polak: Daar de sterfte onder gunstige omstandigheden had moeten afnemen, was het aantal oorlogsslachtoffers, dat de tuberculose alleen in 1916 heeft opgeëist zeker groter dan 1650.[3]

In 1916 trokken vrouwen uit de volksbuurten over de bruggen naar het centrum van de stad met leuzen als: Als de regering zoekt zijn de levensmiddelen te vinden en Tot hier toe en niet verder. Deze demonstraties verliepen in de regel zonder incidenten. In 1917 was de grens bereikt. In plaats van demonstraties werden nu hongeroptochten gehouden, waarbij de groepen soms aangroeiden tot honderden personen. Als een van deelnemers vermoedde dat er ergens vlakbij levensmiddelen te vinden waren, stoven die groepen uiteen. In armoedebuurten als de Jordaan en de Oostelijke Eilanden werden voedseltransporten vóór de oorlog al incidenteel geplunderd. Gedurende de oorlog werden alle transporten door de politie begeleid. Vanaf 1916 werden militairen ingezet om de politie bij te staan in het voorkomen van plundertochten. Hoofdcommissaris van politie Th. M. Roest van Limburg stond bekend als een humaan man, die in zijn beleid de opvoedkundige taak van de politie vooropstelde: De stem van het volk moest in goede banen worden geleid. In zijn verslag van 3 november 1917 aan de burgemeester maakte Roest van Limburg gewag van het onvoorspelbare karakter van deze volksuitingen. Nu de radeloosheid deze vrouwen steeds vaker tot plunderen dreef, werd de politiebegeleiding van deze transporten steeds moeilijker. De hoofdcommissaris wees ook op problemen die het gevolg waren van de ingewikkelde topografie van de hoofdstad: De volksbuurten waren vrijwel uitsluitend via bruggen toegankelijk en de nationale en internationale overslag van goederen vond in of aan de rand van die volksbuurten plaats. De overslag van levensmiddelen bestemd voor lokale consumptie vond plaats aan de buitengrenzen van volksbuurten als de Jordaan. De handel voor de buitenlandse markten vond voornamelijk plaats aan de buitengrens van de Oostelijke Eilanden. Deze feiten presenteerde Roest van Limburg toen zijn beleid ten aanzien van het Aardappeloproer in de gemeenteraad ter discussie werd gesteld.[4]

28 Juni

Op donderdag 28 juni 1917 was aan de Jordaanzijde van de Prinsengracht een schuit met aardappelen afgemeerd, bestemd voor het garnizoen Amsterdam. Op de walkant wachtte al een groot aantal zakken op verder vervoer. De schuit lag onbewaakt in de stralende zon, aan de zuidgrens van de volkswijk waarin aardappelen het grootste deel van het dagelijks voedsel

uitmaakte. Maar voor de bewoners van de wijk waren ze te duur, en ze waren ook niet op de bon te krijgen. Levensmiddelen werden niet of in onvoldoende hoeveelheden gerantsoeneerd. Uit de richting de Noordermarkt kwam rond 10.45 uur een grote groep vrouwen aangelopen. Die vrouwen hadden aan de Brouwersgracht toegang geëist tot de pakhuisen om die op aanwezigheid van aardappelen te inspecteren. Dat had niets opgeleverd. Nu liepen zij rechtstreeks op de aardappelschuit af. Hier zal de groep vrouwen verwonderd hebben stilgestaan: Aardappelen voor het grijpen? In overvloed!?

Eén van hen trad naar voren, pakte een zak aardappelen, sneed hem open en vulde haar mand. Dat bracht ook de anderen in beweging. In nog geen 10 minuten was de hele schuit leeg - 200 zakken van elk een half mud (= 35 kilo).[5] Toen inspecteur Hendrik Voordewind rond '1 n/m' met enkele agenten van het nabijgelegen Bureau Westerstraat arriveerde, waren er geen aardappelen meer te bekennen: By zyne komst aldaar bleek de schuit reeds geheel leeg gehaald te zyn, zonder dat tot nu toe van daders kon blyken. Wat Voordewind wel zag, waren vrouwen die uit de talrijke straten en dwarsstraten met manden en emmers kwamen aanrennen. Toen de menigte, van intussen zo'n 1.000 mensen, zag dat er geen aardappelen meer over waren, trok zij verder langs de Prinsengracht in de richting van de Westerkerk op zoek naar meer. Inspecteur Voordewind, die er prat op ging dat bureau Westerstraat een goede verstandhouding met de bevolking had, volgde de groep.[6] Onderweg praatten de vrouwen op de bootwerkers in.

Meneer Lammers, die in de Noord-Jordaan woonde en aanwezig was bij de plundering van een schuit in de Prinsengracht, sprak over de medewerking van die bootwerkers:

De aardappelwerkers die erop zaten hebben wij zo weten te bewerken dat ze weggelopen zijn. Zogenaamd omdat zij bang waren. Bij hun bazen hebben zij dat weer afgemaakt dat ze weggeslagen zijn. Zodoende hebben wij die maar even gelost voor hen.[7]

Twintig vrouwen gingen de kelder in van het pakhuis aan de Prinsengracht nummer 241 om die te inspecteren. Zij kwamen met aardappelen naar buiten en werden als ware heldinnen toegejuicht. De politie gelastte hun de aardappelen terug te geven. Drie der vrouwen weigerden pertinent de weggenomen aardappelen terug te geven: 'Ik heb maar een paar aardappelen voor mijn man en kinderen en ik geef ze niet af!' Daarop besloot de eigenaar ze 'cadeau te maken'.

Daarna trokken de vrouwen naar het pakhuis De Eikeboom aan de Prinsengracht 168, pal tegenover de Westerkerk. De eigenaar gaf twee smeden opdracht de sloten open te breken. In het byzyn van den eigenaar hebben 6 vrouwen het geheele pakhuis van onder tot boven doorzocht en zich ervan overtuigd, dat aldaar geen aardappelen waren opgeslagen.[8]

Onder 'geleide' van een inspecteur van een politie trokken de vrouwen naar het stadhuis.[9]

Zeven van hen werden ontvangen door de wethouders dr. Josephus Jitta en F.M. Wibaut. Josephus Jitta verving burgemeester J.W.C. Teltegen (1859-1921) die van 28 juni tot 2 juli 'door ongesteldheid aan huis gebonden' zou blijven. F.M. Wibaut (1859-1936) was aanwezig omdat hij verantwoordelijk was voor de voedseldistributie. In eigen bewoordingen noteerden de wethouders wat de vrouwen hun te kennen gaven: (...) dat het gepaard gaan van de schaarste aan aardappelen voor de bevolking met het aanvoeren van aardappelen voor het garnizoen, de aandacht getrokken en ontstemming gewekt had.[10]

De wethouders vertelden dat zij juist die ochtend een telegram naar de regering in Den Haag hadden gestuurd. Daarin drongen zij aan op onmiddellijke hervatting van de rantsoenering en een rechtvaardige verdeling van aanwezige voorraden over de hele bevolking. De letterlijke tekst van dat telegram luidde: Alle levensmiddelen moeten in beslag genomen worden om ze centraal te distribueren. Dit om de zwarthandel tegen te gaan en om de levensmiddelen over alle bevolkingslagen gelijkmatig te kunnen verdelen.

Het gemeentebestuur, in het bijzonder burgemeester Tellegen, was van mening dat een distributiesysteem centraal geregeld moest worden. Dit om te voorkomen dat de allerarmsten het hardst onder de oorlogsomstandigheden zouden tijden. De onderzoeksgegevens van Sajet uit 1916 hadden in die richting gewezen. In 1917 was hij met nieuwe gegevens gekomen die bevestigden dat de kindersterfte en de sterftecijfers van tuberculoseslachtoffers waren toegenomen.[11]

Mensen die over financiële reserves beschikten, stelden alles in het werk om voorraden aan te leggen. Als reactie op de strenge winter van 1916/17 kochten zij in juni al hout voor de winter daarop. Daarvoor werd in het wild gehakt, zelfs 'natuurmonumenten' werden omgehakt, zoals de burgemeester mededeelde.[12]

Het grootste probleem vormden de zwarthandelaren, de oorlogswinstmakers, kortweg OW-ers. Met een fabuleuze inventiviteit hadden zij een netwerk ontwikkeld, dat een exorbitante toename van de handel met Duitsland mogelijk maakte. De door mij geïnterviewde personen zeiden vrijwel allen: Wat voor de zwarthandelaren niet goed genoeg was, kregen wij te eten. Aan die misstand kon paal en perk worden gesteld als de distributie centraal werd geregeld. Dan konden krachtens de Distributiewet van 1914 ook zwarthandelaren worden aangepakt door levensmiddelen te onteigenen. Maar er was nog een reden waarom burgemeester Tellegen groot belang hechtte aan een centraal geleid distributiesysteem. Hij was van mening dat de gemeente niet verder kon gaan dan de zorg te dragen voor een goede uitvoering van de besluitvorming die in Den Haag plaatsvond. Verder vreesde hij dat, indien de gemeenten afzonderlijk op de vrije markt optraden, zij tegen elkaar zouden gaan opbieden zodat de prijzen nog verder stegen. Daarom drong Tellegen er bij de regering voortdurend op aan de afspraken van 31 mei 1917 na te komen. Toen had de regering op een bijeenkomst met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de burgemeesters van de drie grote steden afgesproken dat de rantsoenering van aardappelen niet mocht worden onderbroken en dat de maximumprijs vastgesteld moesten worden op '10 cent per Kilo'. De gemaakte afspraak werd door bewindsman Posthuma zonder voorafgaand overleg bij ministeriële beschikking opgezegd. De 'distributie en rantsoenering' werden onderbroken en de maximumprijs werd vastgesteld op 13 cent per kilo. Een prijsverhoging van 30 procent.[13]

De Oostelijke Eilanden Zaterdag 30 juni

Het spoorweghaventje aan den Cruquiusweg

Omdat er geen vooruitzicht was dat Den Haag aardappelen zou rantsoeneren, besloot de gemeente in samenwerking met grossiers en kleinhandelaren de nieuwe aardappelen te distribueren. Pas op zaterdag 30 juni kon de gemeente een rantsoen van een kwart kilo aardappelen beschikbaar stellen. De geringe hoeveelheid en het feit dat zondag en maandag geen aardappelen te krijgen zouden zijn, veroorzaakte ontstemming en teleurstelling.[14] Vrouwen in de Jordaan beklaagden zich bij een inspecteur van politie, de heer Joosten. Hij begeleidde hen naar het stadhuis. Rond 12 uur ontving Josephus Jitta een deputatie en vertelde haar dat vanaf woensdag 3 juli dagelijks weer een rantsoen van een kwart kilo beschikbaar zou zijn. Met dat vooruitzicht waren de vrouwen niet tevreden, zij zeiden dat er in de Rietlanden wagons met aardappelen stonden, bestemd voor Engeland.

Josephus Jitta zocht in een aangrenzend vertrek per telefoon contact met de eigenaren, terwijl inspecteur Joosten het hoofdbureau van Politie belde. Roest van Limburg kon, na informatie te hebben ingewonnen, niet anders dan bevestigen dat men aan het spoorweghaventje aan den Cruquiusweg bezig was aardappelen uit twee wagons in een dekschuit te lossen.

Joosten[15] meldde dat de vrouwen intussen naar de Rietlanden waren vertrokken. Daarop kreeg hij de order achter hen aan te gaan.[16] Roest van Limburg gaf Joosten de instructie de in de Rietlanden aanwezige eigenaren van de aardappelen te vragen, of zij bereid waren, een gedeelte tegen den door den Minister van Landbouw vastgestelden maximum kleinhandelprijs (...) te verkoopen, en bij gunstig antwoord, zorg te dragen, dat de verkoop op geregelde wijze plaats vond.

De opdracht was: voorkomen, dat tegen deze vrouwen hardhandig moest worden opgetreden.[17] Daarop liep inspecteur Joosten naar de Dam, nam 'een auto'[18], en reed via de Prins Hendrikkade, over de Kattenburgerbrug richting de Czaar Peterbuurt. Bij het politiebureau Kattenburgergracht haalde hij de vrouwen in.[19] Zij riepen tegen ieder die het horen wilde: Aan de Rietlanden staan wagons met aardappelen!!! We gaan ze halen! Wij kunnen niet wachten, geen dag geen uur! Zóó joelden ze voort, ze zongen en hieven de armen.

Toen de vrouwen bij de Dageraadsbrug kwamen, versnelden de voorsten de pas, ook de achtersten begonnen harder te lopen tot het eindelijk in een draafpas naar het 'spoorwegemplacement ging'. De agenten probeerden de vaart eruit te halen en hielden een paar vrouwen bij de arm. Maar het baatte niet, de anderen drongen op.[20] 'Omstreeks half twee' kwamen de vrouwen aan bij de twee wagons. De groep was aangegroeid tot 5 à 600 personen[21]. Inspecteur van politie Joosten klom op een wagon en deelde mede dat aan alle vrouwen, die aardappelen wenschten, 3 KG. zou worden verstrekt tegen den gewone prijs van 39 cent voor de groote aardappelen en 33 cent voor de kleine'. De vrouwen die geen geld bij zich hadden, konden de aardappelen krijgen, 'onder opgaaf van naam en adres.[22]

Het gerucht dat er aardappelen verkrijgbaar waren, mobiliseerde de vrouwen in de nabijgelegen Czaar Peterbuurt. Met emmers, 'manden en zakken' snelden zij toe. Met grote moeite werden ze door de politie teruggedreven vóór de slagboom bij de spoorwegovergang, op 'honderd pas' van de wagons.[23] Inspecteur Joosten sprak hen toe: Menschen we zullen jullie helpen, je krijgt ze, je aardappelen, mits je ons waarborgt de orde te bewaren. De vrouwen kozen uit hun midden een vrouw. De journalist van het geïllustreerde tijdschrift Het Leven beschreef deze vrouw als een kordaat type: zij was het die het verkeer regelde, de ordes uitdeelde, controle uitoefende, vermanend sprak met "lichaam en ziel" borg te staan voor een geregelden gang van zaken. Zij was een 'energiek', een vrouw die 'durf had, respect inboezemde en niet op d'r mondje gevallen bleek'.[24] Die vrouw ging pontificaal vóór de slagboom staan. Zij was mevrouw P. Stek-Punt (geboren 21-08-1876) en woonde sinds 1903 op het adres Blankenstraat 40-2 hoog.[25]

Rietje Huiben-Stek (geboren 1903) vertelde dat haar moeder actief was in de Oosterspeeltuinenvereniging. Die vereniging beheerde een speelplaats. Mevrouw Stek-Punt maakte deel uit van een comité dat activiteiten voor de kinderen organiseerde. Het organisatorische hoogtepunt was jaarlijks een optocht door de stad. Dan trokken de speeltuinenverenigingen uit Oost, West, Noord en Zuid eerst door de eigen buurt, waarna ze zich in het centrum tot een grote optocht samenvoegde. Elke vereniging moest de route elk jaar schriftelijk ter goedkeuring voorleggen aan de gemeente. Mevrouw Stek-Punt had dus enig organisatorisch inzicht. De moeders van de kinderen kenden haar en op de foto is te zien dat zij ook agenten wist aan te pakken.

Van achter de spoorboom werden de vrouwen in groepen tot de wagons toegelaten. Een inspecteur van politie woog de aardappelen en rekende met de vrouwen af. Toen ruim 1.000 van de in totaal 17.000 kilo was verkocht, werd de verkoop op last van de Hoofdcommissaris stopgezet.[26] Deze 17.000 kilo aardappelen waren door het gemeentebestuur "tijdelijk" gevorderd voor de distributie in de eigen stad. Het restant, werd gesleept naar de Meermarkt - aan de westzijde van de Jordaan.[27]

30 Juni

Op 30 juni werd de schuit uit de Rietlanden niet door de buitenste Singelgracht naar de Meermarkt geleid maar vreemd genoeg door de Nieuwe Vaart naar het Entrepotdok. Gekozen werd voor een route dwars door dichtbevolkte volksbuurten, in plaats van de kortere buiten de stad om.

De vrouwen die na sluiting van de verkoop zonder aardappelen naar huis waren gestuurd, volgden de schuit over de kade langs de Nieuwe Vaart. Zij gooiden stenen, waarop ruiters te paard in de lucht schoten. Op een plein aan de kop van de Kadijken werd een menigte uiteengedreven. De werklieden weigerden de schuit verder te vervoeren. In overleg met de eigenaren werd besloten de schuit die nacht in het Entrepotdok vast te leggen. De volgende dag werd de schuit onder begeleiding naar de Meermarkt gebracht, zonder incidenten.

1 Juli

Op 1 juli meldden de kranten geen incidenten, tijdens transporten noch bij aardappelhandelaren.

2 Juli

Oostelijke Handelskade

Rond 7 uur trokken de Kattenburgers, Wittenburgers, Oostenburgers en de bewoners van de Czaar Peterbuurt naar het havengebied.[28] Op de Handelskade bestormden zij een schuit en namen de zakken met aardappelen mee. De politie van bureau Kattenburg en een nabijgelegen politieposthuis rukte met militairen uit. Versterking van ruiters en agenten te voet werd aangevraagd, maar die zou pas komen opdagen toen de schuit was leeggeplunderd. De menigte was zo overweldigend - zo'n 2.000 personen - dat de politie en militairen niet ingrepen. De mensen gingen vervolgens naar een schuit in het IJ vóór Stoomvaart Maatschappij Oceaan (SMO). Terwijl zij de afsluiting van de SMO open braken, probeerden agenten de schuit van de wal los te maken. Dat lukte. De inmiddels opgeroepen Havenpolitie sleepte hem weg.

Rond 9.00 uur werd ook de afsluiting van de Hollandse Stoomboot Maatschappij, Handelskade 3[29], verbroken. Daar stonden 28 goederentreinen met aardappelen bestemd voor Engeland. Terwijl de massa zich op een drietal wagons stortte, zorgde de politie ervoor dat de andere wagons werden weggereden.

De menigte groeide aan tot 5 à 6.000 personen. De mensen riepen voortdurend: Wij willen aardappelen. Eerst werden zij door politie en militairen tot rust gemaand, vervolgens werden ze met sabel, stok en revolver teruggedreven naar het Mariniersplein en de Czaar Peterstraat.

2 Juli

Mariniersplein

Met zakken, manden en boezelaars gevuld met aardappelen trokken de mensen huiswaarts. Op de Handelskade ter hoogte van de Mariniersbrug werden zij opgewacht door de politie en militairen. Ieder werd gelast de 'ontvreemding' terug te geven.

De voetbrug over de spoorweg was tot 'een ware veste' gemaakt. Ook op de Mariniersbrug was een barricade van trottoirbanden en straatstenen opgeworpen. Politie mannen gingen, geassisteerd door militairen met bajonet op de geweren in gesloten gelederen voorwaarts richting Mariniersplein. Een hagelbui stenen vloog hen tegemoet. De brug die Kattenburg met het Oostelijke havengebied verbond, was in handen van de Eilanders.

Na tevergeefs te hebben gesommeerd maakten militairen gebruik van het wapen.[30] Een tweede salvo werd in de lucht gelost, waarop de menigte een ogenblik enigszins terugweek. Het volgende ogenblik bleven de vrouwen en mannen weer dicht opeengepakt staan. Toen liet men de soldaten 'met scherp in de richting van het publiek' schieten. Er vielen slachtoffers. Een persoon overleed in de Marinierskazerne. Vier andere gewonden werden door de GGD naar het ziekenhuis gebracht.[31]

De hele compagnie, zo'n 100 man, onder bevel van kapitein Wiegel weigerde vervolgens te schieten. Een in Amsterdam geboren en getogen militair weigerde, omdat, zoals hij later voor de krijgsraad verklaarde, het zeer goed mogelijk was, dat zijn vader en moeder zich onder de volksooploop bevonden.[32] De compagnie verdomde het de Kattenburgerbrug (de brug tegenover het huidige Scheepvaartmuseum) af te zetten. Veel ophef ontstond toen 'enkele soldaten gearmd met vrouwen' werden gezien.[33] Om te voorkomen dat de menigte de stad introk, besloot een inspecteur de brug over de Scharbiersluis te laten ophalen en af te zetten. Toen was Kattenburg ook vanuit de stad niet meer te bereiken.[34]

In het hoofdbureau van politie was de Hoofdcommissaris, Roest van Limburg, voor overleg bijeen met de burgemeester Tellegen en met Generaal-Majoor Commandant der Stelling van Amsterdam A.B. Ophorst (bevelhebber over de in Amsterdam gelegerde militairen). Commissaris A.F. Tsjassens Keiser was in Kattenburg en had voortdurend telefonisch contact met Roest van Limburg. Tsjassens Keiser stelde voor 'het detachement' op het Mariniersplein te laten inrukken bij wijze van list om daardoor den nieuwsgierigen onder de menigte de indruk te geven dat het relletje was afgelopen. Ophorst was van mening dat het leger geen politiediensten hoefde te verrichten. Dit terwijl de burgemeester de militairen juist had ingeroepen om de politie te assisteren bij het in goede banen leiden van de volksuitingen. De instructies van de burgemeester en de hoofdcommissaris voor de politie, militairen en marechaussees waren zeer uitgesproken, zij moesten ervoor zorgen dat geen geweld werd gebruikt. Zo wilden Tellegen en Roest van Limburg voorkomen dat de toestand zou escaleren en dat de regering een staat van beleg zou afkondigen voor Amsterdam. Ophorst saboteerde het beleid van Tellegen en Roest van Limburg. De optie van Tsjassens Keiser werkte. Tellegen zou die avond gezegd hebben: de krijgslist is nu gelukt.

Tot 11 uur bleef het gebied bij de spoorwegbrug "Niemandland". Om 5 minuten over twaalf kreeg een sectie soldaten opdracht een barricade van stenen die aan het eind van de brug was opgeworpen, met de linkerhand uit elkaar te halen en met de rechterhand het geweer gereed te houden. Zij volbracht haar taak onder het gehoon van den overkant, aldus De Tribune op 3 juli 1917. Rond 1 uur 's nachts trokken politie en militairen zich terug in bureau Kattenburg. Daar werd het nachtrapport geschreven.[35]

2 Juli 's avonds

Czaar Peterstraat

Diezelfde avond tegen 9 uur bevocht een grote menigte de luchtbrug naar de Czaar Peterstraatbuurt. Ook hier ging het er heftig aan toe. En wel zo, dat rond 10 uur de wagenbestuurders en conducteurs weigerden de Czaar Peterstraat in te rijden naar het eindpunt tegenover de luchtbrug. Een journalist van het Handelsblad en een collega wilden de straat inlopen. Een agent voor het politieposthuis, bij het begin van de Czaar Peterstraat, riep: "Gaat u niet verder!" De journalist en zijn collega gingen toch en waren getuigen van een wel zeer merkwaardige optreden van militairen.

Handelsblad, 3 juli 1917: Overall stonden de mannen en vrouwen aan de deur het voorgevallene te bespreken. Maar strijd lust was er op dat oogenblik niet. Totdat op een gegeven oogenblik de krijgstrompetten van een aanrukkende compagnie soldaten weerschalde. De troep marcheerde door de Czaar Peterstraat aanvankelijk gebeurde er niets. Maar hoe verder de soldaten kwamen, hoe rumoeriger het werd. Links en rechts werd uit de ramen gegild "moordenaars, gooi je geweren neer!" Nu en dan vloog een steen tusschen den troep in. Dat was echter van slechts weinig beteekenis. De situatie kreeg echter een gansch ander aanzien toen voor den overweg van het spoor halt moest worden gehouden.

Nu drong het publiek van alle kanten op den troep in en omringde vooral de officieren. De soldaten, onder wie klaarblijkelijk vele bekenden van de Czaar Peterstraat en Blankenstraatbewoners, werden man voor man bewerkt.

Een oogenblik klonk het commando, "legt aan!" Een gedeelte van de menigte stoof uiteen, vluchtte in winkels en in trapportalen. Maar een ander gedeelte bleef staan en de gevluchten kwamen nu ook terug.

De Oprechte Haarlemse Courant van 3 juli 1917 schreef: De luitenant sommeerde de menigte driemaal achtereen terug te gaan. Het hielp niet - men drong steeds verder op, schreeuwende: "Schiets maar!" De voorste ontblootten daarbij hunne borsten. De luitenant gaf de mannen last in de lucht te schieten en toen ook dit niets uitwerkte werd na hernieuwde waarschuwing een salvo met scherp gegeven. De menschen stoven achteruit - een paar bloedende knapen met zich meesleurende.

Wederom werd gecommandeerd op de menigte te schieten. Van de zijde van het publiek werd geroepen: "Schiets niet op jullie kameraden". Het Handelsblad van 3 juli 1917 vermeldde: Daar stapt een soldaat uit het gelid en zegt "ik verd, het!"

Daverend klinkt het gejuich. En voortdurend worden de anderen bewerkt dat voorbeeld te volgen. Een meid hangt aan de arm van een soldaat. "Hein, dat doe je me toch niet aan!" En links en rechts klinkt het "Piet Jan denk er om, niet schieten op je kameraden hoor!"

Weer voegen zich een paar mannen bij de menigte en weer klinkt het gejuich. Maar waren de officieren niet zeker van de anderen? We weten het niet. Alles gaat op zoon oogenblik zoo snel. Maar plotseling klinkt het bevel "rechtsomkeert" en onder donderend hoerageroep keeren de militairen terug. In gesloten gelederen van vier waren ze gekomen, met de krijgstrompet voorop. Verspreid over de geheele Czaar Peterstraat aanvaardden ze de terugtocht. Zingend trokken de soldaten gearmd met vrouwen over de Kattenburgergracht.

De Jordaan

2 Juli 's avonds

Diezelfde avond gingen de bewoners van de Jordaan naar de Groentenmarkt, tussen de Marnixstraat en Singelgracht en ter hoogte van Rozengracht en Elandsgracht. Die markt bestond

uit de Meermarkt en de Aardappelenmarkt. Waar nu het hoofdbureau van politie en het busstation zijn was de Meermarkt. Naast de Meermarkt, aan westelijke zijde, was de Aardappelenmarkt. De Aardappelenmarkt was hermetisch afgesloten. De mensen vlogen af op de schuiten die in de waaigangen van de Meermarkt afgemeerd lagen. Geplunderd werden schuiten en drie nabijgelegen pakhuizen, Marnixstraat 242, 244 en 246.³⁶

Slotwoord

De gebeurtenissen eind juni, begin juli 1917 leidden tot heftige debatten in de gemeenteraad. De politie zou plundering en diefstal hebben getolereerd, sterker nog de plunderingen hadden onder begeleiding van de politie plaatsgevonden. Inspecteur Joosten had zijn taak van politie verruild voor die van aardappelkoopman: Onder politietoezicht sloeg men feitelijk de hand aan de eigendommen van derden.

Tellengen en Roest van Limburg zouden zich niet gehouden hebben aan het paradigma voor alles en onder alle omstandigheden krachtige handhaving van orde en gezag.

Deze kritieken maken duidelijk hoe hachelijk de verhoudingen waren waarin Tellengen en Roest van Limburg moesten opereren. Hoe ernstig de situatie tijdens het oproer was maakte Roest van Limburg duidelijk in zijn brief van 3 november 1917 aan de burgemeester. In die brief noemde hij een aantal oorzaken die van hoogst storenden invloed waren op een goede bevelvoering. Hij wees op eerdere documenten van zijn hand waarin hij schreef nog voor zijn aanstelling in Amsterdam te hebben gewezen op de onderbezetting van het politieapparaat. Het militaire gezag had de voorbereiding tot hulpverlening (...) aan het burgerlijk gezag gesaboteerd, door op bijeenkomsten waar het beleid van het militaire gezag afgestemd moest worden op dat van het burgerlijke niet te verschijnen en ondergeschikten soms zelfs verbod er heen te gaan. De hoofdcommissaris concludeerde dat Ophorst tegen de wet had gehandeld, krachtens artikel 184 van de gemeentewet had het militaire gezag het primaat van het burgerlijk gezag moeten aanvaarden.

Mijn stelling is daarom: dankzij tactvol en zeer standvastig optreden van Tellegen en Roest van Limburg is voorkomen dat in Amsterdam het militair gezag optrad alsof er een staat van beleg heerste. Tellegen en Roest van Limburg hebben voorkomen dat de militairen onder de eigen bevolking een slachting aanrichtten.

Noten

- 1 Gerard Brom: Schilderkunst en literatuur in de 19e eeuw. Aula boeken 26. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1959, p. 119-127.
- 2 Bestemmingsplan Jordaan. 1999; 'Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot'. 125 Jaar sociale woningbouw in Amsterdam. Gemeentelijke dienst Volkshuisvesting. Amsterdam (tweede druk) 1985.
- 3 B.H. Sajet en W. Polak: Eene voedings-enquette in den mobilisatie-tijd. Uitgave van de N.V. Ontwikkeling. Amsterdam, november 1916. 'cynische onkunde' vonden zij de suggestie dat de toename in sterfte veranderd kon worden enkel door eetgewoontes te veranderen. Mej. Wittop Koning: Wat zullen wij heden eten? Goede voeding in dure tijden, Amsterdam (uitgave Nutscommissie voor Volkslectuur) 1917. Sr. de Miranda toonde met cijfers aan dat voor minder geld beter voedsel beschikbaar gesteld kon worden als de Centrale keuken deel ging uitmaken van 'den gemeentelijke dienst voor de distributie van levensmiddelen', in: Centrale keuken als middel tegen ondervoeding. Overdruk uit 'De Socialistische Gids'. Jrg. II, april 1917. Uitgave van de N.V. Boekhandel en Uitgevers- Maatschappij Ontwikkeling, Paleisstraat 43, Amsterdam.
- 4 'Nota van den burgemeester', in: Gemeenteblad, 1917. Afd. 1. No. 813.
- 5 Het Algemeen Handelsblad (ongedateerd knipsel) concludeerde: 'Zelden ging een distributie zoo snel in haar werk'; GAA 5168-436. Nota van den Burgemeester van Amsterdam over de aldaar van 28 juni - 5 juli 1917 plaats gehad hebbende ongeregelheden, 1917, p. 3; 'Nota van den burgemeester', in: Gemeenteblad, 1917. Afd. 1. No. 813.
- 6 Voordewind, Hendrik; ingel. door W.H. Nagel: De commissaris vertelt: veertig jaren bij de Amsterdamse politie. Documentair geïll. Daamen, 's-Gravenhage, 1949. Politierapport: No. 359 AZ 1917.
- 7 Mieke Krijger: 'Het Boezelaarsoproer', in: NRC-Handelsblad. 18 juni 1988.
- 8 Mededelingen Gemeente, 11 juli 1917, p. 1303; Politierapport. No. 3592. AZ 1917, p. 1, 2.
- 9 Tegen twaalf uur patrouilleerde de politie te paard langs de grachten en in de straten waarna de rust weerkeerde; GAA 5168-436. Nota van den Burgemeester van Amsterdam over de aldaar van 28 juni - 5 juli 1917 plaats gehad hebbende ongeregelheden, p. 4.
- 10 5168-436. Nota van den Burgemeester van Amsterdam over de aldaar van 28 juni-5 juli 1917 plaats gehad hebbende ongeregelheden, p. 4.
- 11 B.H. Sajet.
- 12 De Miranda tijdens interpelatie in de gemeenteraad, Gemeenteblad.
- 13 GAA 5168-436. Nota van den Burgemeester van Amsterdam over de aldaar van 28 juni - 5 juli 1917 plaats gehad hebbende ongeregelheden, p. 2, 3
- 14 Daartoe werden zij ook genoodzaakt door een verzoek van winkeliers en grossiers. Zij konden zich steeds moeilijker te weer stellen tegen het opdringende publiek en vroegen daarom om bescherming. Die zaterdag moest de politie in de hele stad aardappelwinkeliers beschermen. Dat de gemeente de rantsoenering zelf ter hand had genomen en dat vanaf woensdag weer dagelijks een rantsoen ter beschikking werd gesteld werd door de burgemeester in de ochtendbladen van zondag in het vooruitzicht gesteld.
- 15 In kranten en in andere documenten werden onjuiste namen van de betreffende kapitein genoemd. Ophorst wees er in een brief van 18 juli 1917 op dat die kapitein niet Wiegand heette, maar Wiegel.

- 16 Terwijl de burgemeester en de inspecteur telefoneerden, hield mevrouw Kitz van het Revolutionair Socialistisch Vrouwen Comité (RSVC) buiten, vóór het gemeentehuis op de Oudezijds Voorburgwal, een toespraak; 'Nota van den burgemeester', in: Gemeenteblad, 1917. Afd. 1. No. 813, p. 864.
- 17 Gemeenteblad, 1917, p. 860, 861, 865. dat blijkt uit zijn optreden/het handelen, Roest van Limburg zou die dag herhaaldelijk met hem in telefonisch contact staan. Dat die instructies het karakter van een bevel hadden blijkt ook uit de nota die de burgemeester schreef o.m. voor de gemeenteraad
- 18 Gemeenteblad p. 862.
- 19 Gemeenteblad p. 860-862.
- 20 Het Leven. No. 28, 19 juli 1917, p. 909-917. De vrouwen dachten dat ze bestemd waren voor Engeland en ook in de dagbladen werd dat als feit gemeld.
- 21 'Nota van den burgemeester', in: Gemeenteblad, 1917. Afd. 1. No. 813, p. 860.
- 22 Mededelingen Gemeente, 11 juli 1917, p. 1296.
- 23 Ten zuiden van de Czaar Peterstraat aan het eind van de Cruquiusstraat.
- 24 Het Leven 1917, p. 911.
- 25 Mieke Krijger: 'Het boezelaarsoproer', in: NRC-Handelsblad, 1988.
- 26 'Nota van den burgemeester', in: Gemeenteblad, 1917. Afd. 1. No. 813, p. 860, 862: De directeur van het marktwezen benaderde Jitta 'met het advies hieraan een einde te maken, waarop deze den hoofdcommissaris heeft verzocht met den verkoop niet voort te gaan: Idem, p. 861. Wat Tellegen precies bedoelde met het woord "tijdelijk" is niet duidelijk.
- 27 Tellegen, p. 7.
- 29 Gemeentearchief Amsterdam.
- 30 Nachtrapport 2,3 juli 1917, Bureau 10, Kattenburgergracht.
- 31 De Tribune, 3 juli 1917.
- 32 Algemeen Handelsblad, vrijdag 26 oktober 1917, avondblad.
- 33 Nachtrapport 2,3 juli 1917, Bureau 10, Kattenburgergracht. Zie ook politierapport; De Tribune 3 juli.
- 34 Nachtrapport 2/3 juli 1917, Bureau 10. Enige ondernemende lui begonnen de mensen met roeibootjes over te varen en de bewoners van Kattenburg organiseerden een Kattenburgerwacht. De Tribune, 3 juli 1917.
- 35 Grote delen uit het Nachtrapport 2/3 juli 1917, van Bureau 10 werden overgenomen in het politierapport van Roest van Limburg.
- 36 Mieke Krijger: 'Het boezelaarsoproer', in: NRC Handelsblad, 1988.